

Исаков К.А.

ИСЛАМГА ЧЕЙИНКИ САЛТТУУ ДИНДЕРДЕГИ ЭСТЕТИКАЛЫК ТҮШҮНҮМДӨР

Исаков К.А.

ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ПОНЯТИЯ ДОИСЛАМСКИХ ТРАДИЦИОННЫХ РЕЛИГИИ

К.А. Isakov

AESTHETIC CONCEPTIONS OF THE TRADITIONAL RELIGIONS BEFORE ISLAM

УДК: 685:4.37/58

Бул макалада мусулман динине чейинки диндердин жана диний формалардын эстетикалык түшүнүмдөрү жөнүндө баяндалат.

Негизги сөздөр: традиция, компонент, иррационализм, синтез, эманация, дуализм, категория, культ, концепция, контекст.

В этой статье изучаются эстетические понятия, формы доисламских религий, верований.

Ключевые слова: традиция, компонент, иррационализм, синтез, эманация, дуализм, категория, культ, концепция, контекст.

The article deals with the aesthetic conceptions of religion and the religious forms before Muslim Religion.

Key words: tradition, component, irrationalism, synthesis, emanation, dualism, category, worship (cult), conception, context.

«Мусулман» же «араб» маданий традициясы деп аталган Жакынкы жана Ортоңку Чыгыштын маданияты түрк, перс, араб, индус ж.б. элдеринин маданиятынын синтези болуп саналат, буга байыркы элдердин ары-бери көчүп жашоосу, соода-сатык жана маданий байланыштары себеп болгон. Байыркы Чыгышта бул процесстер бат-бат кайталанып турган жана натыйжада бул маданияттын ичинде универсалдуулуктун түрдүү баскычтарынын компоненттери – жергиликтүү салт-санаалардан баштап дүйнөлүк маданияттын тарыхы үчүн маанилүүлүккө ээ традицияларга чейин жеткен.

Жакынкы жана Ортоңку Чыгыш аймактарындагы ислам мезгилине чейинки маанилүү дүйнөлүк маданияттар зороастризм жана байыркы зороастризмдин жана христиан дининин синтезинин базасынын негизинде III кылымда перс динчили Мани тарабынан түзүлгөн Ортоңку Чыгыштын диний агымы-манихейчилик болуп саналат. III–V кылымдарда манихейчиликтен бөлүнүп чыккан маздакизм дини Чыгыштын бардык аймактарына Индия, Орто Азия жана Жети-Сууга чейин тараган.

Белгилүү космополиттер философиялык-диний манихейчилик окуусун вавилондук, персиялык жана ошондой эле көптөгөн христиандык идеялардын үлгүлөрүн колдонуу аркылуу мифологиялык иррационализм менен формалдуу-логикалык далилдерди синтездеп байланыштырууга умтулушкан. Жарык менен Караңгынын болуу идеясы жана булардан улам келип чыккан эманация жогоруда айтылып өткөн Теңирчиликтин дуалисттик концепциясы менен үндөшүп кетет. Манихейчилик системасынын принципалдуу дуализми – Ырайымдуулук менен

Кастыктын, Жарык менен Караңгынын келишпес күрөшүнөн көрүүгө болот.

Манихейлер адамдын концепциясын иштеп чыгууда Кудай тарабынан берилген акылды жогору баалашкан. Алардын пикири боюнча, акылга баш ийүү коомдук түзүлүштө туура жайгашууга, адамдын сулуулугуна же нерсенин кооздугуна алып келген. Демек, сулуулук жана кооздук акыл жана тартип менен тыгыз байланышкан. Акыл жөнүндөгү калыптанган бул тарыхый түшүнүк Аль-Фарабинин көз караштарында жана дүйнө таанымдарында да чагылдырылат. Анын акыл жөнүндөгү окуусунда ата-бабадан келе жаткан салт, тарбия тууралуу да кеңири айтылат.

Авестанын зороастризм – бул пайгамбар Заратустранын окуусу. Анын окуусу дүйнөдөгү бардык нерсе эки карама-каршы лагерге – Ырайымдуулуктун жана Кастыктын дүйнөсүнө, Караңгылык менен Жарыкчылыктын падышачылыгына бөлүнөт деген пикирге такалат. Жарыктын, ырайым-мээримдин жана адилеттүүлүктүн дүйнөсү бул дуалисттик системада Ахура-Мазданы, ал эми Караңгылык жана Кастыктын дүйнөсү Ангра-Майнью билдирет. Ахура-Маздага бул карама-каршылык жана түбөлүк күрөштө күч-кубат жаратуучулар болгон тазалыктын жана боорукердиктин жаркын рухтары жардам берет [1:5].

Заратустра өз окуусунда дүйнөдө Ырайымдуулук жана тазалык, Жарык жана сулуулук өкүм сүрүүсү үчүн адам баласын бардык оюн жана күч-кубатын Кастыктын падышачылыгына каршы жумшоого чакырат. Эстетиканын маанилүү категориясы болгон кооздук менен сулуулукту андап-сезүү башка бардык окуулардай эле адамдын таанып-билүүсүнүн өсүү процесси, анын эң жогорку принциптерине жана турмуштан өз ордун табуу үчүн умтулуусу менен ишке ашат. Дүйнө жөнүндөгү алгачкы көркөм ой жүгүртүүлөр Авеста – зороастризмдин ыйык китебинде берилген. «Кооз», «сулуу», «татынакай» сөздөрү Авестанын тилинде «боорукер», «ырайымдуу», «мээримдүү» сөздөрү менен тыгыз байланышта берилет, башкача айтканда, жакшы жана адамга пайдалуу нерсе кооз жана татынакай.

«Кооз» менен «боорукердин» биримдигинен буга чейин көчмөндөрдө болгондой эле, жекече эстетикалык идеялардын калыптанышы башталат. Формалдуу түрдө алганда кооздук тууралуу түшүнүктөрдүн баштапкы баскычтары – келбеттүүлүк, симметриялуулук, бой-өлчөм, салмак, сырткы келбети булардын баары гармонияны түзүүчү компоненттер.

Зороастризм этикасынын жана эстетикасынын үч принцибинин салыштыруусунда жана карама-каршы коюлуусунда мындайча этикалык триада айтылат: ак сөз, асыл ой жана адал иш, булардын табигый контрасты – жаман сөз, начар ой жана жаман иш.

Гаттын (ыр, ырдоо) идеялык курамынын борборунда Мантра турат – жакшы сөз жакшы мамилеге жана натыйжага алып барат же, тескерисинче, жаман сөз жакшылыкка алып барбайт. Кооз сөздөр менен мактоо Заратуштра үчүн Кастыкты жеңүү максатында пайдаланылат, жакшы сөз магиялык күчкө ээ болуу менен көңүлдү көтөрөт, ачууну таратат (жакшы сөз жан эргитет, жаман сөз жан кейитет).

Авестанын китептеринде эстетикалык ой-пикирлер өнүгүү, жан дүйнөнүн бай болуусу жана жалпылоонун жогорку баскычтарына карай багытталат, бул көз караштар ал мезгилдин искусство чыгармаларында да чагылдырылган. Зороастризмдин искусствосунда башталыштын эки принципалдуу абстракциясы бар: «чексиз убакыт» жана «чексиз жарык». Эстетикалык көз караштар үчүн экинчи абстракция чечүүчү мааниге ээ болгон, Жарык проблемасы Чыгыштын да, Грек-Рим дүйнө таанымында да баштапкы мааниге ээ болгон.

Бүткүл аалам, бардык жаратылыш жана жашоо-турмуш жарык менен камсыз болгон, андан жарык чыгат, ага баары көз каранды. Жарыктын чоң жамандык болгон Караңгылыкты жеңүүгө багытталгандыктан ал баа жеткис жыргалчылык, жарык болбосо эч ким эч нерсе көрө албайт жана баары тоңот. Ал адилет, ал баарына бирдей (күн нурун тегиз чачат), мына ошондуктан Митра адилеттүүлүктүн, чындыктын, тазалыктын жана ыймандуулуктун символу.

Чыгыштын көркөм маданиятында жарык маанилүү эстетикалык категория болгон, бардык искусство чыгармасы кандайдыр нур чачып турууга тийиш. Зороастризм идеяларын иштеп чыккан Манихейчиликте Жарыктын эки түрү бөлүп көрсөтүлөт: адам жараткан жана табигый (Кудай берген), андан бүт дүйнө жаралган. Адам жараткан, жаратылган жарык өз алдынча бөлүнүп кетет:

- а) көзгө көрүнгөн жарык (физикалык);
- б) материалдык дүйнөнүн сезимдик кабыл алуусу ишке ашкан жан дүйнөнүн жарыгы;
- в) акылдын же жан дүйнөнүн жарыгы.

Күндүн же башка жарык чачкан жылдыздардын көрүнүп туруучу жарыгы дүйнө, ааламдын кооздугун көрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Бирок да сезимдик кабыл алуу үчүн физикалык көрүнгөн жарык гана жетишсиз, ал Жан дүйнөнүн жарыгы менен биргеликте гана ишке ашат. Ал эми дүйнөнүн жогорку кооздугун жана гармониялык түрдө бирин-бири толуктаган таза сулуулукту көрө билүү үчүн акылдын өзгөчө жарыгы (софиялык даанышмандык) талап кылынат. Жан дүйнөнүн жана Акылдын жарыгынын жана физикалык жарыктын өз ара байланышын аңдап билүү үчүн Платон менен Аристотелдеги кооздук менен сулуулуктун онтологиялык (тиричилик жөнүндөгү идеалисттик метафизикалык

окуу) принциптерин түшүнүп билүү зарыл. Акыл-эстин жарыгы өзүнүн негизделиши үчүн эч кандай баалоону талап кылбаган өз алдынча баалуулук болуп саналат, бирок да өзү бардыгын баалоодо негизги принциптердин бири катары кызмат кылат, кандай гана нерсе болбосун ушул Акылга жакындoo, аны менен өз ара айкалышуу аркылуу гана сулуулукка жана кооздукка ээ болот.

Жакынкы жана Ортоңку Чыгыш аймактарындагы исламга чейинки чыгыш маданияты үчүн динчилдик, башка динди тутуучулар, христиан дини, иудаизм, буддизм, зороастризм түшүнүктөрү мүнөздүү болгон, бирок булар бирин-бири байытып «жалпы мусулман маданияты» тибиндеги аралаш маданият, каада-салттар иштелип чыккан.

Зороастризмдин «Жарык», «Кооздук» сыяктуу спецификалык категориялары иудаизмде эстетикалык көз караштардын иштелип чыгышына негиз болгон. Иудаизмдин башкы чыгармасы болгон «Көөнө осуяттын» (Ветхий завет) негизги темасы турмуштун ар түрдүү кубулуштар менен болгон байланышы кооздук жана сулуулук жөнүндөгү көз карашты калыптандырган.

Иудейлердин бул ыйык китебинин биринчи эле беттеринде Кудай өзү жараткан жаратылышты суктануу менен карап «Тоб» дейт, бул «жакшы», «кооз», «татынакай» дегенди билдирет. Кооздук сырткы дүйнөнүн, жалпы эле бардык нерсенин ажырагыс бөлүгү катары кабыл алынат. «Тоб» жан дүйнөнү, материалдык баалуулуктардын жандануусун чагылдыруучу эстетикалык категория. «Соломондун даанышмандыгына» ылайык адамдар татынакай көрүнгөн нерсеге кызыгышат, ага ишенишет (түсү ийгиден түнүлбө) [3:70]. Сулуулуктун маңызы же «Тобо» «Көөнө осуятта» дүйнөнүн гармониясынын белгиси жана материалдык жан дүйнөнүн башталышы катары берилет. Мына ошондуктан да Библияда кооздук жана сулуулук Свет-Светоч (жарык, жарык чачуучу) деп айырмаланат.

Күндүн культу Чыгыш элдеринин байыркы диний көз карашын билдирген, а чындыгында ал оттун жана жарыктын культу катары аракетте болгон. Жарык өз алдынча турганда эле кооздукка ээ, ал анын үстүнө жаратылыштагы бардык кооздуктарды таап, бүткүл жандыктарга көрсөтөт, булардан тышкары, жарык-адам бактысынын жана анын ачык көңүлүнүн символу. Жарык жанга жагымдуу, ал жашоо-турмушту чагылдырат. Кооздук (jefe) «Көөнө осуят» боюнча жарыктыкка, жаркырактыкка (jefi) жакын. Абалдын, жайгашуунун жана жаркырактыктын чөйрөсү – ички бүтүндүк жана симметрия.

Библияда кооздуктун эки концепциясы – реалисттик жана диний көз караштары жанаша жашайт. Александрия иудей мектебинин улантуучулары агадисттердин чыгармачыл фантазиясында – кооздук, сулуулуктун жарык нурун чачышы эң жогорку ички дүйнөнүн сулуулугу менен кооздуктун материалдык кубулушунун орток байланыштыруучу звеносу катары карашкан. Мына ошондуктан Библия

жана Агада кооздуктун сезимдик жана акылдык түрлөрүн бөлүп көрсөтүшөт.

Сезимдик сулуулук (hen) – бул көрүнгөн жана сезилген дүйнөнүн кооздугу. Акыл сулуулугу болсо (hadar) – жан дүйнөнүн ички сулуулугу, анын улуулугу жана даңкы, абийири жана татынакайлыгы [4:109]. Библия сулуулуктун акылдык түрүн Кудайга тиешелүү болгон сулуулукка окшоштурушат. Акылдуулук менен даанышмандыктын, ички дүйнөнүн сулуулугунун жана жогорку аң-сезимдин өлчөмү, аны баалоонун критерийи - нравалык тазалык жана мээримдүү адамдын таза иш-аракеттери. Мындай адамдын (индивиддин) идеалы – бул чынчыл, адилет адам.

Библиядагы диний чыгармалар жана эстетикалык категориялар адамды жана андан жердеги жашоосун даңктаган Чыгыштын көркөм маданиятынын өнүгүшүнө өз таасирин тийгизген. Байыркы диний агым – буддизмде иштелип чыккан этикалык-эстетикалык идеялар да жогоруда аталган проблемаларга арналган.

Тышкы дүйнөнүн бардык предметтери, анын ичинде искусство чыгармалары жана ошондой эле сезүү органдары да адамды алаксытат, мына ошондуктан адам кээде алардан баш тартат. Искусство (көркөм, сүрөт жана музыкалык) адамга «жалган канааттануу» тартуулайт, ага берилип кеткендер «жогорку жаратуучуну унутушат» [2:115]?

Терең билим «адамдагы жарыкты» же «адам жүрөгүндөгү жарыкты» көрө билүү үчүн кызмат аткарат, бул эң татынакай жана рахаттуу көрө билүү. Чындык, жыргалчылык жана кооздук жарыктын символдору, акылдын бул жарыктары физикалык жарыкка (күн, от) караганда бир топ жогору турат. Жарыктын поэтикасы адамдын табиятында жана анын ак ниеттигинин жогорку сапаттарында камтылган традициялык символдорго жана ички булактардын идеяларына таянат. Дүйнөнүн кооздугу эки башатка ээ: кудай берген-асмандык жана адамдын ички дүйнөсү, ал эстетикалык контекстте от чачуу, жарык чачуу менен салыштырылат. Мында эң жогорку максат – адамдын бытиенин Жараткан берген энергиясы жана сулуулугу менен биригүүсү.

Дээрлик бардык кытай философиясындагы окууларда адам менен табияттын коомдук байланышта болуусуна өзгөчө көңүл бөлүнгөн, мында табият жана жаратылыш абдан өнүккөн, ал эми адамга дагы да өсүүгө туура келет деп белгиленет. Айрым философтор идеалдуу түрдө жаралган жаратылышка карап өнүгүүнү сунуш кылышса, башкалары жалпы Жыргалчылыкка умтулган коомдун идеалдуу өкүлүн тарбиялоого басым жасашкан.

Даосизм окуусунун борбордук бөлүгү дүйнөлүк түзүлүштү изилдөөгө арналган. Коом жана мамлекет жөнүндөгү окуу, таанып-билүүнүн жана искусствонун теориясы, дүйнө жөнүндөгү окуулар изилдөөгө алынат. Аалам бытие менен андан сырткары, ички менен сырткынын гармониялык айкалышуусу ишке

ашкан иерархиянын үлгүсү катары каралат. Гармония карама-каршы онтологиялык негиздер болгон «инь» менен «янь» байланыштыруучу башталгыч каражат катары кызмат кылат, башкача айтканда, аны бөлүктөрдү бир бүтүндүккө бириктирүү, үндөрдүн бир ыргакка келиши деп түшүнөбүз. Мисалы, Чжу-анцзыда Аалам ар түрдүү ыргакта ойногон чоорду элестетет, бирок ар түрдүү тондогу үндөр айкалышып келип музыка жаралат. Ааламдын симфониясы *инь* жана *ян* үндөрүнүн, жылдын төрт мезгилинин, жумшак жана каткалаң үнсүздөрдүн, башкача айтканда, карама-каршылыктардын бирдиктүү айкалышынын натыйжасынан түзүлөт. Үнсүз ырдаган космосту угуп отуруп жана анын хору менен кошо ырдоо аркылуу адам акылдын туу чокусун жетет жана таттуу рахатка батат [5:139, 205, 241].

Жогоруда келтирилген жоболор боюнча Кытай философтору менен антик грек философиясындагы ойлор, анын ичинде гармониялык түрдө түзүлгөн жана ырдаган Космос жөнүндөгү Пифагордун окуусу, карама-каршы башталыштардын бири-бири менен макулдашкан гармониясы жөнүндөгү Гераклиттин көз караштарынын өз ара дал келгендигин жана алардын Кытайда андан ары улантылгандыгын аныктоого болот.

Даосизмде нагыз таза кооздук менен сулуулук жана кооз жана сулуу деп кабыл алынган жалган көрүнүш айырмаланып берилет: мисалы, оймолонуп кооз жасалган кесе же табият көз карашынан алганда сулуу да, өңү серт да деп бааланбаган сулуулук. Даанышман адам жөнөкөй жана келбеттүү болбошу да мүмкүн, бирок асман алдында сулуулугу боюнча аны менен эч ким теңтайлаша албайт. «Мындай сулуулук бардык сулуулукту жана кооздукту артынан ээрчитип кете алат».

Жалпысынан алганда, байыркы Кытай философиясынын эстетикалык идеалы болуп кооздуктун, боорукерликтин жана пайдалуулуктун синтетикалык биримдиги болуп саналат. Боорукерлик менен ырайымдуулуктун ар бир көрүнүшүн адам табиятына кошо тартылган «кооздук», «сайма», кандайдыр бир «сүрөт» деп баалоого болот.

Бири-бири менен айкалышып, бирин-бири толуктап, кээде бирин-бири четке кагып жүрүп отуруп Байыркы Кытай эстетикасынын айрым принциптери орто кылымдардагы араб-мусулмандардын эстетикалык көз караштарынын өсүшүнө чоң таасир эткен.

Литература

1. Авеста /Перевод И. Стеблин-Каменского.– М.: Дружба народаов, 1993. -207 с. – С. 5.
2. Буддизм. История и культура. – М.: Наука, 1989. – 227 с. – С.115.
3. Бычков В.В. Эстетика Аврелия Августина.– М.: Искусство, 1984. – 264 с. – С.70.
4. Лосев А.Ф. История античной эстетики. – М.: 1963. – Т.1. – С. 109.
5. Померанцева Л.Е. Поздние даосы: о природе, обществе и искусстве. – М., 1979. – С. 139,205,241.

Рецензент: д.филол.н., профессор Бекбоев А.А.